

La «Géographie Universelle» del Grup Reclus i Espanya*

Robert FERRAS

*Université Paul Valéry i Maison
de la Géographie de Montpellier*

La «Maison de la Géographie» de Montpellier està duent a terme un extens treball de geografia regional amb l'objectiu de plantejar tot un seguit d'alternatives dins aquest camp de la geografia a base de l'aplicació de models i de mètodes gràfics. Aquest article presenta a grans trets aquesta experiència. La primera part farà referència al que en podríem dir l'«aventura» RECLUS, amb tots els seus projectes i realitzacions, a títol informatiu i sense pretendre entrar en detalls. En la segona part ens centrarem en les geografies universal i, de forma més explícita, en les geografies regionals. La tercera part se centrarà, a tall d'exemple, en el cas espanyol, en com escriure una geografia regional d'Espanya, amb les dificultats que comporta fer-ho des d'un altre país.

I. Reclus, un avantpassat; RECLUS, una institució

Les sigles del mot RECLUS volen ésser una mirada reivindicativa cap al gran geògraf del segle XIX a qui mai se li ha reconegut el lloc que li pertoca dins la geografia francesa. ** A les seves lletres però, li hem donat un altre significat: «Réseau d'Étude des Changements dans les Localisations des Unités Spatiales»: sens dubte, un ambiciós projecte de geografia.

RECLUS és un GIP, això és un «Groupement d'Intérêt Public», lliurat, en aquest cas, al treball de recerca dins el camp de la geografia. Té per membres una trentena d'organismes, alguns d'ells prou importants, com el CNRS (el Centre Nacional de Recerca Científica), l'ORSTOM (que centra les seves activitats en les terres d'ultra-mar), l'IGN (Institut

Geogràfic Nacional), el CNUSC (un centre important d'informàtica), l'INSEE (un institut d'estadística), la DATAR (sobre temes d'ordenació del territori), una dotzena de ministeris i, a Montpellier, les tres universitats, l'ajuntament i els governs provincial i regional. Creat per decret del 26 d'octubre de 1984, és presidit pel professor Verger i es troba sota la direcció del professor Brunet. Es parteix d'una idea molt simple: el món canvia; cal, doncs estudiar-lo d'aprop, i, per fer-ho, ens hem d'equipar dels mitjans adients i un suport ferm, com el «Centre National Universitari Sud de Calcul», amb seu a Montpellier.

Les accions dutes a terme fins ara són fruit de tres objectius principals, a més d'altres «sub-productes» o projectes complementaris. En primer lloc, l'*Atlas de França*, un projecte obert i extens, ja que ha estat elaborat en col·laboració amb diferents equips de treball francesos. En un principi, fou pensat com a una recopilació de mapes i llurs complements en un llibre, però aviat es convertí en una obra multiforme, gràcies a la utilització de les tècniques cartogràfiques actuals. En segon lloc, la *Geografia Universal*, en deu volums. Un primer volum de geografia general serveix d'introducció a una divisió del món en els nou volums restants. Els dos primers, el de geografia general i el que fa referència a l'Europa meridional (incloent França) estan a punt de sortir al mercat. El tercer objectiu se centra en el que nosaltres anomenem «observatori de la dinàmica dels llocs». Es tracta de conèixer, a través d'un enregistrament sistemàtic i d'un tractament adequat, tot allò que canvia en el món. Ja s'han recollit 50.000 fitxes i la revista *Lettre d'Odile* ens té al corrent dels avenços d'aquest projecte. Existeixen dos nuclis de treball, un a París i l'altre a Toulouse.

L'estructura d'aquest projecte descansa en un director, uns quants professors (tres dels quals són de Montpellier), enginyers i becaris; en total, una trentena de persones, sense comptar els col·laboradors esporàdics. Ara bé, en la seva globalitat, el projecte mou a més de quatre-centes persones, agrupades en una cinquantena d'equips i escampades per una quinzena de països. Fins ara s'han realitzat varies col·leccions i es publiquen dues revistes. *L'Espace Géographique*, a punt de complir vint anys, i *Mappemonde*, que tracta de cartografia i imatges, que ja n'ha complert quatre.

Per dur a terme aquest projecte, RECLUS disposa de quatre grans bancs de dades o «fitxers»: FLOCC, fitxer de límits territorials i centres de circumscripcions; FICUS, fitxer dels indicadors i caràcters de les unitats espacials (fitxer central de l'*Atlas de França*); FIGUIER, fitxer d'indicadors sobre els estats i llurs regions (fitxer central de la *Geografia Universal*); finalment, l'ODILE, de caràcter no estadístic, que enregistra periòdicament informacions rebudes de qualsevol mena.

Les obres publicades s'agrupen en diferents temes. Per una banda, tot el que fa referència a les estructures, als sistemes i als models espacials, a la dinàmica dels llocs, a les estratègies i als agents que actuen damunt l'espai. Per exemple: *Montpellier europole*, *Comprendre et maîtriser l'espace*, *Le redéploiement industriel*, *Les villes européennes*, *La France qui vote*. En el camp de la cartografia, el 1987 es van publicar les obres *La carte mode d'emploi* i *Cartes et modèles à l'école*. Han aparegut, a més, els atlas RECLUS, que s'ocupen de la pesca, els esports, les ciutats franceses, les illes del Pacífic, les zones franques, la Xina, Espanya, el Brasil. També s'ha publicat el llibre, *Les données et le territoire*, i, dins la col·lecció «RECLUS mode d'emploi», *Les Géographies Universelles et le Monde de leur temps*, *La diffusion spatiale des innovations*, *Les nouve-*

lles méthodes en cartographie i *La carte géomorphologique de la France au 1/1.000.000*. S'han realitzat, a més, micro-atlas sobre el Tercer Món i la formació dels Estats Units, programes informàtics com l'UNISAS, mapes sobre la xarxa «minitel», videodisquets i CD ROM.

La revista informàtica *RECLUS*, amb setze números publicats fins ara, ens té al corrent de l'estat en què trobem els projectes. El darrer número de *Lettre d'Odile*, (Juny 1989) tracta de les fitxes emmagatzemades per l'observatori de la dinàmica dels llocs, a fi i efecte de cridar l'atenció als òrgans de decisió; també tracta temes tan dispars com el golf a França, les fires d'Europa o la reconversió de la Vall de la Sambre.

La «Maison de la Géographie» de Montpellier fou inaugurada el 1985. Els seus membres animen i coordinen el conjunt dels projectes, a més de tenir els seus propis projectes. L'equipament de què es disposa permet treballar «in situ», a partir de cèl·lules de treball, un equip informàtic, un laboratori de cartografia i de vídeo, una biblioteca i amb la possibilitat de realitzar publicacions. Solament la feina d'impressió de les obres s'ha de realitzar a l'exterior.

II. Geografies universals i geografia regional

La publicació en els dos darrers segles de quatre geografies universals ens planteja alguns elements de reflexió, sobretot en un moment en què la quarta experiència, en curs de realització, ens ofereix una nova visió de la terra, la de finals del segon mil·lenni. Les dates d'aparició del primer volum de cadascuna d'aquestes geografies universals corresponen als anys 1810, 1876, 1927 i 1989. Estem davant d'una peridocitat aproximada de mig segle i d'una producció geogràfica quasi no interrompuda degut a les reedicions successives.

Conrad Malte-Brun (1775-1826), era un danès proscrit que arribà a França el 1799 a l'edat de 24 anys, portant una geografia moderna vinguda del Nord i servint de catalitzador de tot el que estava latent. Estudiós de la teologia, participà de les idees de la Revolució i acabà ocupant un lloc important dins la «Société de Géographie» de París. Va escriure el que podríem considerar la primera geografia universal moderna: el *Précis de la Géographie Universelle ou Description de toutes les parts du monde*.

Elisée Reclus (1830-1906) proposà el seu estat del món entre 1848 i 1914, dues dates prou significatives. Aquest «communard» anarquista no deixà cap deixeble i, sense cap reconeixement a França, acabà com a professor a la «Université Libre» de Brusel·les. A partir de 1872, any en què es compromet amb Hachette, publicà regularment la seva obra, la *Nouvelle Géographie Universelle*.

Paul Vidal de la Blanche (1845-1918) universitari brillant, alumne de l'«École Normale Supérieure», catedràtic als 21 anys, s'envoltà d'excel·lents col·laboradors —els universitaris més destacats del moment— per produir la seva obra, la *Géographie Universelle* durant els anys 1930.

Finalment, avui, Roger Brunet i l'equip del GIP RECLUS proposen una nova *Géographie Universelle* basada en una divisió del món en divuit conjunts (reunits en nou volums): les set grans potències (USA, Canadà, URSS, Japó, Xina, Índia, França), tres «Europes»: l'Europa del Nord, l'Europa del Sud i l'Europa de l'Est, tres llibres dedicats a l'Àfrica, dos a l'Àsia, dos a Amèrica llatina i un a Austràlia. No es tracta ni d'una enciclopèdia ni d'una obra d'autor. Cadascun dels col·laboradors oblida la seva manera de fer per adherir-se a un projecte comú. L'òsmosi final té lloc després de moltes reunions de treball conjuntes, després de la discussió de documents interns i després d'intensos debats d'un comitè de redacció integrat per vint directores de volums. Tot plegat amb el recolzament d'una referència teòrica sòlida (els dos volums generals) i sense perdre de vista que ens trobem davant d'un món en mutació, en el que cada cop es remena més i més informació.

La geografia regional existeix i —el que és més important— no viu d'esquena al moment i al context en què troba immersa: respon clarament a una demanda social. Està obstaculitzada, tanmateix, per les herències vidalianes que l'han convertida en específica i limitada. Existeix, per tant, el perill de tancar-se dins «l'École Française de Géographie», amb tot el bo i dolent que aquest fet comporta.

La regió existeix, encara que s'entengui com a nivell intermig entre el nivell local i el nivell nacional, i cal trobar-la, o buscar-la. No ens podem quedar amb allò que d'altres escoles han proposat com alternativa a l'enfocament, des d'aproximacions de sensibilitat dita humanista fins a representacions de caràcters ideològics. Per contra, l'únic que ens ha d'importar és deixar ben clar, des del principi, els punts de partida, els mètodes, la problemàtica que volem analitzar.

Escriure geografia regional és difícil i, per evitar seguir fil per randa els vells models de geografia regional, seria bo de recordar que no es pot caure en una divisió no explicitada. No podem parlar de subregions sense enunciar abans què és una regió. La geografia regional francesa no s'ha preocupat mai, a fons, pel concepte de regió i la seva evolució. No existeix una única aproximació regional, sinó vàries, les quals s'han anat succeint al llarg de la història de la geografia: la regió natural, la vella aproximació naturalista, heretada de tota una filosofia d'Antic Règim; la regió polaritzada, de l'onada tecnocràtica triomfant en l'ordenació del territori, des d'on es digué, per exemple, que el Llenguadoc-Rosselló era un laboratori d'ordenació regional; la regió cultural; la regió històrica; la regió sotmesa a una xarxa urbana que l'organitza; la regió funcional, dominada per l'activitat econòmica i vista amb bons ulls per l'economista, on el comportament humà (el de «l'homo economicus») es redueix a una simple fórmula, alhora que l'espai es planteja com la incògnita d'una equació; la regió-espai viscut, on la significació espacial condueix al significat cultural que cal tenir en compte.

De la lectura del mapa se'n desprèn un model sobre les formes d'organització de l'espai. Es tracta d'un model que ha d'integrar els nivells local i global i, d'aquesta manera, indirectament, el nivell regional. També ha de revelar els elements estructurants, els eixos, els punts nodals, a més de referències al clima o a l'altitud, per exemple. Ha de tenir present, a més, les estructures de «l'invisible», les representacions mentals i l'espai viscut. Seria bo recordar el que Barthes diu en aquest sentit a les seves *Mythologies*: un lloc, una posició i una extensió geogràfica no prenen sentit sense les imatges (representacions) que els són atribuïdes.

La regió és, en definitiva, un sistema espacial, la primera divisió d'un territori nacional, que resulta de la divisió d'una extensió terrestre en unitats geogràfiques tal vegada reconegudes, coherents i pertinents. Només pren sentit quan ens proveïm de les eines que ens permeten establir una tipologia, que ha d'estar en funció de l'objectiu que prèviament s'ha fixat: explicar allò que passa damunt un espai geogràfic donat. Per fer-ho, cal tenir en compte la coherència interna pròpia i la seva distància respecte a les altres regions, a fi i efecte de comprendre la seva diferenciació i organització. Cal descriure, interpretar i definir uns criteris de delimitació. Segons F. Durand-Dastès, citat per O. Dollfus, es «maximalitza» la diferència inter i es «minimalitza» la diferència intra, pel que té lloc una elecció i no una contingència física qualsevol. Es comuniquen, finalment, els resultats per tractament estadístic, cartogràfic o per modelització, per tal de remarcar les relacions, jerarquies, polaritzacions. S'ha d'evitar caure en un llenguatge buit, típic d'expressions com: «la diversitat que segueix l'homogeneïtat», «regió original», «situació remarcable», «lloc admirable». Per exemple: «Girona es troba a Catalunya, regió homogènia que presenta una certa diversitat, ciutat original, de situació remarcable, que es beneficia d'un lloc admirable». En molts llibres de geografia es podria aplicar fins a l'infinit aquest exercici: només caldria canviar Girona per un altre lloc. Tot plegat ens pot fer riure, però aquestes, fórmules estan més difoses del que hom pensa.

En definitiva, fer geografia regional implica comprendre els sistemes regionals sense deixar de banda les relacions dels habitants amb el territori. De la mateixa manera que existeixen sistemes espacials, també existeixen sistemes de valors, amb les territorialitats corresponents. L'ideal seria considerar la regió des de dalt, segons l'aproximació de l'investigador, i, alhora, des de baix, segons els homes que hi viuen en societat. Tindrèm, així, dues perspectives complementàries, una descendent i l'altra ascendent. La regió s'ha de buscar, des del moment que existeix, a mig camí d'ambdues. Amb tot, fer geografia regional comporta, sobretot, explicitar eleccions, plantejar hipòtesis, precisar problemàtiques i anunciar mètodes. Vegem, a tall d'exemple, el cas d'Espanya.

III. Una geografia regional d'Espanya

Amb quin model ens hem de quedar d'entre l'àmplia gamma de models espacials que ha donat forma a aquest país?. Les emprentes de les antigues divisions, la localització dels nusos del poder i de l'economia ens remetent al sistema antic, d'origen romà; ens remetent a un entramat i a una quadrícula que ens recorden les fundacions del vell tríptic de la Lusitània, la Bètica i la Tarraconensis. El període de la Reconquesta representa una expansió en totes direccions, d'un front pioner o, més ben dit —malgrat l'anacromisme—, d'una «frontera», en el sentit americà del terme, a partir d'un reduït cristià i llurs punts de recolzament del nord vers els reialmes musulmans del sud. El model del Segle d'Or remet a un model centralitzador que pren successivament com a capitals Toledo, Valladolid i, finalment, Madrid i que es recolza en els vells centres econòmics de Medina del Campo o Burgos; geogràficament, es situa a la Meseta i Castilla. D'ençà el segle XVIII, s'acostuma a parlar d'aquests territoris fent referència als antics reialmes, en base a una terminologia perpetuada, però amb un contingut sovint molt diferent. Les Castelles, la Vella i la Nova, remetent a les seves divisions histò-

riques mentre que la Meseta o les «cuencas» són termes extrets de la geomorfologia.

Una ràpida mirada al territori resumeix aquests grans models. A tall d'exemple, la xarxa viària actual que regeix els intercanvis en un país on la carretera conserva tota la seva importància, se'ns presenta en dos models. El primer, de forma radial, típic d'un estat centralista i confluent a Madrid; el segon, tangencial i mediterrani, d'acord amb una llunyana tendència d'unió entre Europa, els litorals i l'Àfrica del Nord. Portats per una mena de perennitat, els esquemes antics es perpetuen mitjançant les trames, els nusos, les malles que formen Espanya. El medi físic conserva la seva importància, malgrat que l'interès de l'evolució geomorfològica no ha d'amagar els problemes socio-econòmics: tota —o quasi tota— l'aridesa del món pot corregir-se si es tenen els mitjans per fer-ho. Les «questions» basca o catalana, els «problemes» del Sud, de la Meseta, són elements que pesen i que s'han presentat, en funció dels imperatius del moment, sota el concepte de regió, regionalització o regionalisme.

Al llarg d'aquest segle Espanya s'ha especialitzat en l'acolliment d'estrangers: s'ha procurat un fort turisme cultural i, darrerament, s'ha bolcat a l'acumulació estival de masses de gent a la recerca de sol. D'aquí que, de mica en mica, el nombre de turistes hagi superat el nombre d'habitants. Als anys 80, l'enorme impuls dels nuclis turístics, el creixement de les aglomeracions més grans —trenta-cinc ciutats de més de 10.000 habitants a la província de Barcelona i disset a la de Madrid—, han trasbalsat la tradicional xarxa urbana. Cada cop més, la dualitat pren el lloc a la unitat de la capital provincial, com passa a les províncies d'Àlaba, Lugo, Valladolid, Almeria, Càceres, Zamora, Lleida, Terol. Resta encara la vella supremacia de ciutats d'entre 24.000 (Sòria) i 58.000 habitants (Palència), com Guadalajara, Conca, Segòvia. Els altres centres urbans significatius són les capitals de comarca. La ciutat s'integra progressivament a una malla urbana que ha restat massa temps en estat embrionari (Castelles), mutilada (vessants atlàntiques) o macrocefàlica (Catalunya). La façana litoral acredita el vell concepte d'una Espanya perifèrica feta de metròpolis i ciutats turístiques com Tarragona (110.000), Castelló (126.000), Alacant (251.000), Cartagena (172.000) i, a Andalusia, Almeria, Màlaga, Cadis i Huelva. Indústries, activitats marítimes i turisme es retroben a l'Atlàntic com a conseqüència de les grans ciutats que han aparegut a Galícia, Vigo (258.000) i la Corunya (232.000), front a les ciutats portuàries o de l'interior que s'apropen als 100.000 habitants, com el Ferrol, Santiago, Orense, o les que es situen al voltant dels 75.000 habitants, com Lugo o Pontevedra.

L'aplicació de la modelització gràfica proporciona un repartiment en quadrants de l'Espanya actual: un Nord-est dinàmic, un Sud-est especialitzat en productes mediterranis, un Sud-oest d'un caràcter rural profund i un Nord-oest atlàntic. Els models espacials («coremes», en dic jo), són el resultat de processos diversos, bé d'un llarg passat històric, com fou la Reconquesta, bé d'un imperatiu climàtic com el mapa de pluges, o bé d'una solució provisional als problemes de població, com els moviments migratoris. Aquest repartiment en quadrants, segons també els llaços i les relacions amb Àfrica, Amèrica i Europa, ens presenta un seguit d'oposicions: el Sud enfront del Nord, l'Oest enfront de l'Est mediterrani i, sobretot, Espanya com a país que pertany a l'Europa del Sud, enfront a l'Europa del Nord, una mena de distància més econòmica i psicològica que no pas matemàtica, que té a Catalunya molt a prop, al Llevant i al País Basc no gaire allunyats i, contràriament, molt allunyades a Galícia, Extremadura i Andalusia. Un model gravitatori defineix

els centres urbans que configuren el quadrant nord-est a través de tres pols econòmics oberts als migrants i a les grans empreses: Bilbao, Barcelona, València; i, d'ençà pocs anys, s'hi ha afegit una expansió del desenvolupament vers Astúries-Cantàbria i el litoral sud-est. Aquests pols es combinen també en forma d'aureoles concèntriques al voltant d'una capital que garanteix la centralització. (Vegeu annexos 1 i 2).

Una primera combinació dels models anteriorment definits, tenint en compte variables molt diverses que aquí no podem tractar a fons, té com a resultat tres «Espanyes» diferents, per més que existeixin, òbviament, alguns encabalcaments (vegeu els Annexos 3 i 4). En primer lloc, l'Espanya «útil», on les condicions econòmiques són (o, més ben dit, ja eren) similars a les d'Europa. Es tracta d'un quadrilàter predestinat a obrir-se en polígon a partir de les facilitats que ofereix l'eix de la capital. En segon lloc, l'Espanya «pendent», on trobem els mateixos processos de creixement econòmic, però en estadis menys avançats. Finalment, l'Espanya «típica», la del bloc celta dels camins de Santiago, la d'un litoral que no està integrat, la d'una Andalusia meridional; la de les illes mediterrànies. Vet aquí, en definitiva, un exercici de reivindicació de la perspectiva multidimensional, a partir de sistemes espacials, de combinacions de coremes i de la relectura d'obres, velles o recents, geogràfiques o no. No es tracta d'oferir grans aportacions, sinó, simplement, de reordenar uns esquemes espacials a partir de l'anàlisi d'una problemàtica concreta.

* Traduït de l'original en francès per Anna Ribas (Departament de Geografia, Estudi General de Girona)

** (Nota de l'editor) Elisée Reclus (1830-1905) és un dels autors més representatius de la geografia del segle XIX. Tanmateix, la seva activa militància anarquista el portà a l'exili i, posteriorment, a l'oblit i marginació per part de la geografia acadèmica francesa. Robert Ferras fa esment en aquest mateix capítol d'una de les obres més interessants d'aquest autor: la *Nouvelle Géographie Universelle*, una obra monumental de dinou volums. El lector pot ampliar informació sobre Elisée Reclus en: COLECTIVO DE GEOGRAFOS, ed., *Eliseo Reclus: La Geografia al servicio de la vida (Antología)*, Barcelona, Editorial 71/2, 1980; Myrna M. BREITBART, ed., *Anarquismo y geografía*, Barcelona, Oikos-Tau, 1988; María Teresa VICENTE MOSQUETE, *Eliseo Reclus: la geografía de un anarquista, Barcelona, los Libros de la Frontera, 1983.*

Annex 1

Els set coremes que expliquen l'organització espacial d'Espanya.

Necessitem set coremes per explicar una Espanya que no pot reduir-se a les seves regions «naturals» o a un model centre-perifèria.

1. *Un gradient nord-sud*, que para esment en aspectes de tipus socio-econòmic i cultural. Es el clàssic «sud», que coneixen bé tots els països mediterranis, amb noms com Midi o Mezzogiorno.

2. *Un gradient est-oest*, perpendicular a l'anterior, que palesa les alternatives d'un sistema atlàntic enfront un sistema mediterrani i recorda el basculament d'un eix econòmic a escala mundial i tot el pes d'un món nou: el món americà.

3. *Un efecte de conquesta*, ja sigui política, cultural o econòmica, però que implica un punt de penetració (l'Islam, al segle VIII, després dels Fenicis i dels Grecs i abans que els Francesos, Belgues i Britànics) i una dissimetria, sobretot quan es tracta d'exploració minera. Tanmateix, un punt de sortida vers les Amèriques, entre d'altres.

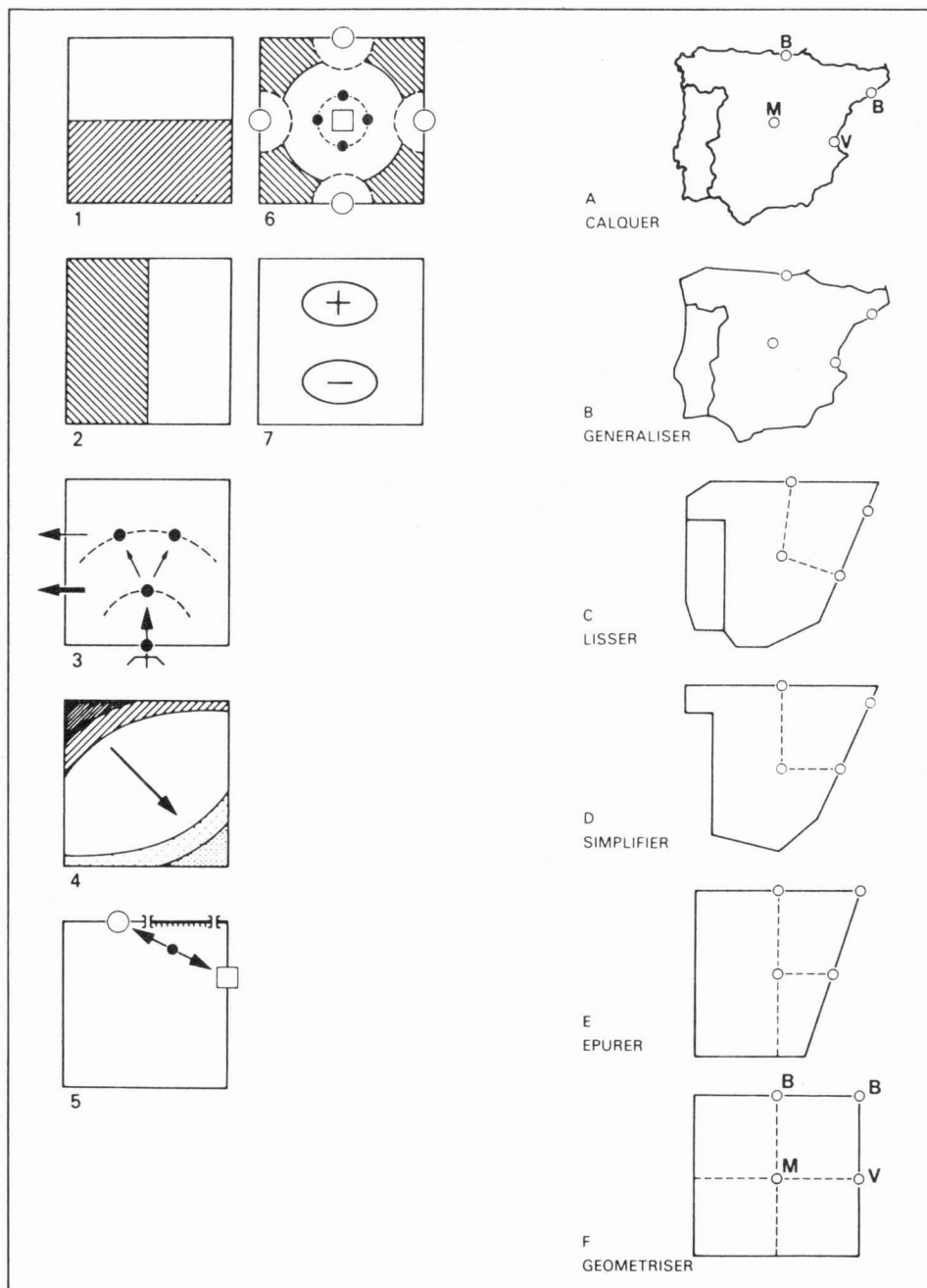
4. *Una diagonal climàtica*, que va des de l'Espanya humida del Nord —que compta amb més d'un metre de precipitacions anuals— a l'Espanya estepària del Sud-Est —amb menys de 250 mm de pluges—. Del món celta a l'aridesa africana.

5. *Els efectes d'eix, unió i tancament*, a partir dels quals les relacions entre Catalunya i el País Basc n'haurien estat, «en condicions normals», el millor exemple, a no ésser pel centralisme franquista. Entre ambdues, l'Aragó i la funció de corredor de Saragossa. Al nord, els Pirineus, fàcilment franquejables en els seus extrems.

6. *Un model gravitatori*, amb òrbites i aurèoles respecte a la capital i gestor d'una estat fortament centralitzat.

7. *Les parelles antagonistes*: atracció-repulsió, creixement-estancament, dinamisme-atonía, món celta i món romanitzat, indígenes contra invasors.

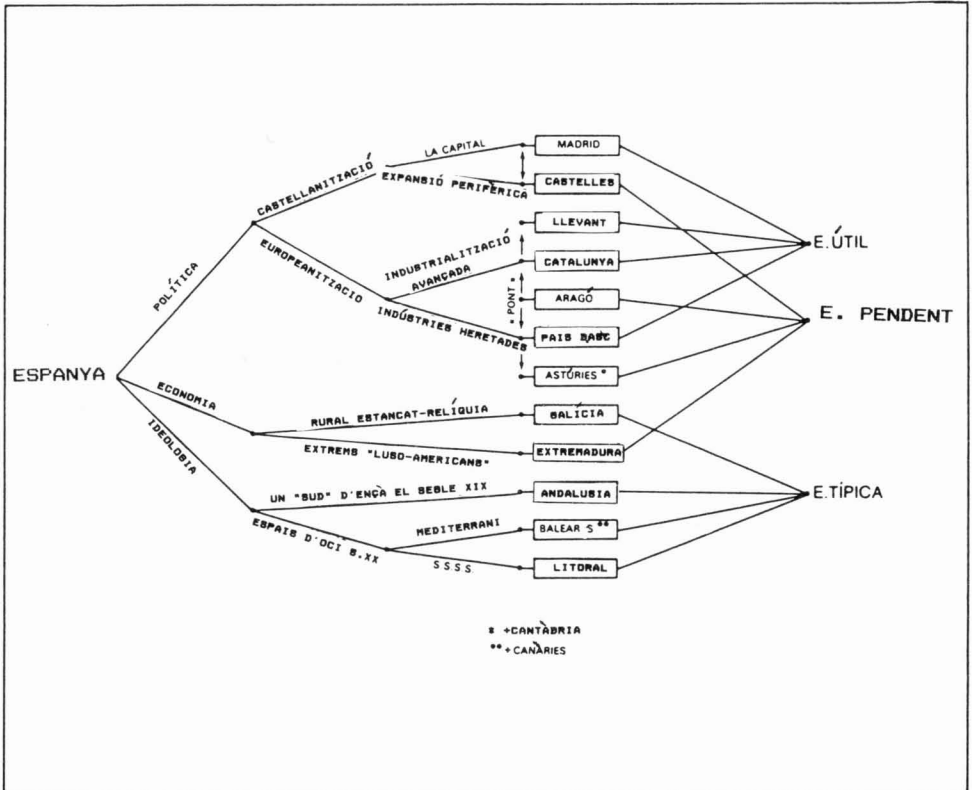
Annex 2 Els set coremes de base, una Espanya simplificada

Extret de: FERRAS, Robert, *L'Espanya: escritures de geografia regional*, Montpeller GIP RECLUS, 64 p., 40 fig., 1985.

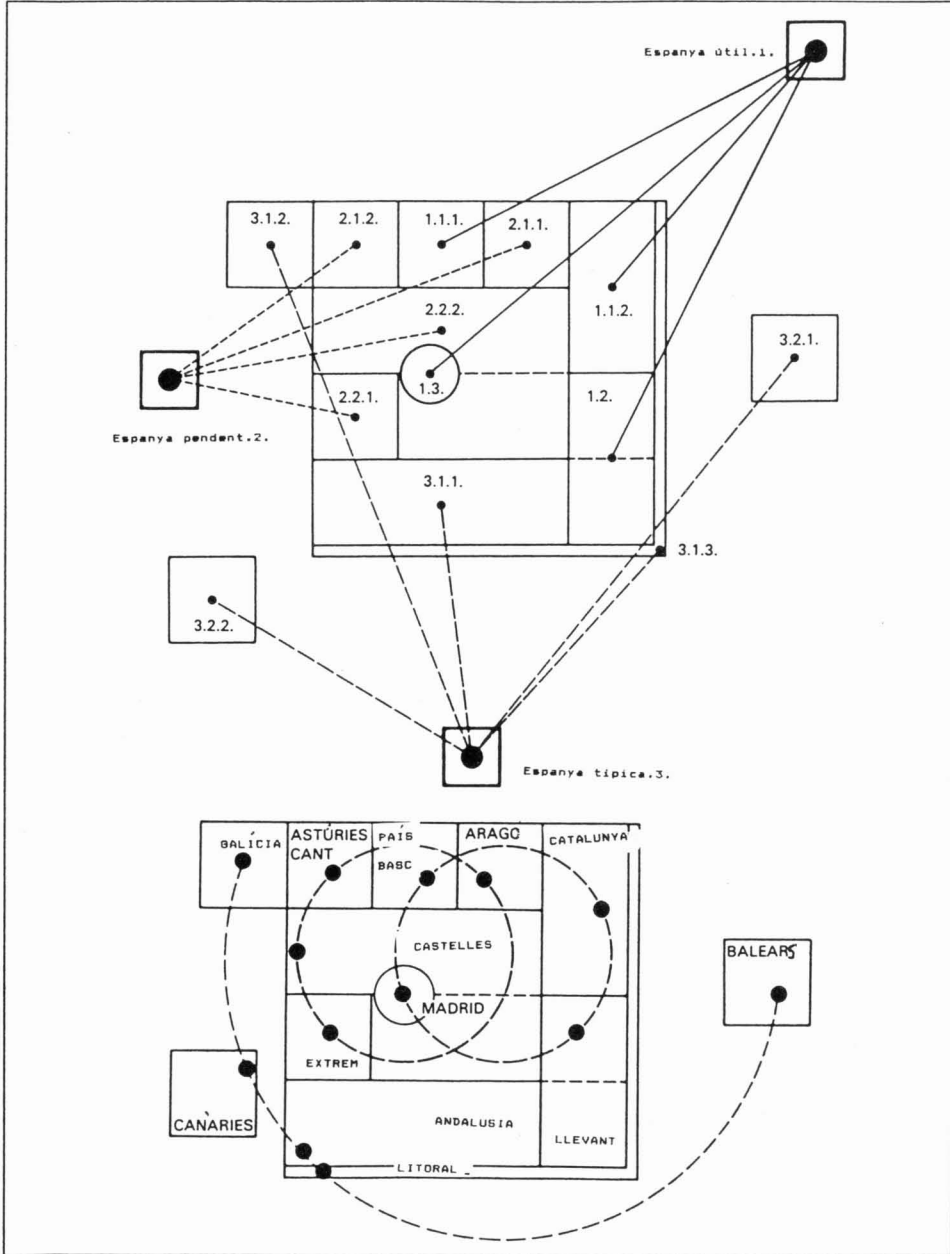
Annex 3

L'arbre

Extret de: FERRAS, Robert, *L'Espagne: écritures de géographie régionale*, Montpellier GIP RECLUS, 64 p. 40, fig., 1985.

Annex 4 Una divisió regional. Les diferents Espanyes

Extret de: FERRAS, Robert, *L'Espagne: écritures de géographie régionale*, Montpellier GIP RECLUS, 64 p. 40 fig., 1985.